

Συμπεράσματα

Η ΔΒΜ συνδέθηκε με την οικονομική ανάπτυξη της ΕΕ, την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής σε έναν κόσμο που μεταβάλλεται ραγδαία. Σε αυτό το πλαίσιο, η ΔΒΜ βρέθηκε στην κορυφή της ατζέντας των κρατών μελών της ΕΕ και συνδέθηκε με την ευέλικτη προσαρμογή του εργατικού δυναμικού και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς του, καθώς και με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής, διαμέσου ενός ενεργητικού κράτους πρόνοιας που στηρίζεται στην επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και στην ένταξη στην απασχόληση.

Μολονότι η ΔΒΜ θεωρήθηκε απαραίτητη συνιστώσα για τον μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων, το ίδιο το ιδεολογικό περιεχόμενο της έννοιας της ΔΒΜ και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές που τη συνοδεύουν καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη την ανατροπή των κοινωνικών ανισοτήτων και την εδραίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πιο συγκεκριμένα, η ίδια η έμφαση στην έννοια της μάθησης χρησιμοποιήθηκε για τη διευκόλυνση της μετάβασης από τη «συλλογική» στην ατομική ευθύνη που προστάζεται από το νεοφιλελεύθερο δόγμα. Η μάθηση αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Εντούτοις, αποτελεί κάτι προσωπικό, κάτι το ατομικό που επαφίεται στις πρακτικές των ίδιων των υποκειμένων. Αντίθετα, η εκπαίδευση έχει να κάνει με κάτι συστηματικό και συνδέεται με την ίδια τη λειτουργία του κράτους. Επομένως, με την έμφαση στη ΔΒΜ εξυπηρετείται ο στόχος του «εκσυγχρονισμού» του κράτους πρόνοιας. Ο «εκσυγχρονισμός» αυτός δεν είναι τίποτα περισσότερο από τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας. Για τον λόγο αυτόν η ΔΒΜ συνδέθηκε με τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης του κράτους πρόνοιας, οι οποίες στηρίζονται στο δίπολο υποχρεώσεις και δικαιώματα και προάγουν την ατομική ευθύνη και τον ατομισμό, σε ένα πλαίσιο επικράτησης της τυπικής ισότητας των ευκαιριών.

Η ατομική ευθύνη που υποδηλώνεται με την επικράτηση της έννοιας της ΔΒΜ συνδέεται με τη θεώρηση περί οικονομικά «ορθολογικού» υποκειμένου (*homo economicus*). Η συγκεκριμένη μορφή υποκειμενοποίησης θεωρεί δεδομένη την ικανότητα των υποκειμένων να επιλέγουν αυτόνομα και αυτοδύναμα στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς με όρους κόστους-ωφέλειας. Όμως, το πρότυπο δεν λαμβάνει υπόψη τους περιορισμούς που χαρακτηρίζουν αυτή την ελεύθερη και αυτόνομη επιλογή και οι οποίοι πηγάζουν από τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων, όπως είναι το φύλο, η κοινωνική προέλευση, η εθνικότητα, το εκπαιδευτικό επίπεδο κ.λπ.

Πέρα όμως από το ιδεολογικό περιεχόμενο και τις νοηματοδοτήσεις της έννοιας της ΔΒΜ που καθιστούν αδύνατη την ανατροπή των κοινωνικών ανισοτήτων, η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας έχει ως συνέπεια και ορισμένες ακόμη πραγματικότητες που δυσχεραίνουν την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πιο συγκεκριμένα, η ΔΒΜ συνδέθηκε με την ευέλικτη προσαρμογή του εργατικού δυναμικού. Σε αυτό το πλαίσιο, η ΔΒΜ εναρμονίστηκε με τις ανάγκες και επιδιώξεις της αγοράς εργασίας. Για τον λόγο αυτόν το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη ΣΕΚ, στη μαθητεία και στη βασισμένη

στην εργασία μάθηση. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την υποβάθμιση της αξίας της μάθησης και την εργαλειοποίησή της και, εντέλει, την υποβάθμιση του ουμανιστικού της χαρακτήρα και τη σημασία της στην κοινωνική αλλαγή.

Ταυτόχρονα, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία προκρίνει την ιδιωτικοποίηση και την εμπορευματοποίηση της εκπαίδευσης και κατάρτισης. Ειδικότερα, στο κέντρο του ενδιαφέροντος βρίσκονται η πιστοποίηση προσόντων για την κάλυψη των εφήμερων αναγκών της αγοράς εργασίας και η διασφάλιση της ποιότητας. Η διασφάλιση της ποιότητας αποτελεί έναν μηχανισμό που ενισχύει τις τάσεις λογοδοσίας του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενώ ταυτόχρονα εμπορευματοποιεί την εκπαίδευση και κατάρτιση. Πιο συγκεκριμένα, ενισχύεται η πεποίθηση περί καταναλωτών εκπαιδευτικών υπηρεσιών και η μετατροπή της εκπαίδευσης και κατάρτισης σε καταναλωτικό αγαθό. Σε αυτό το πλαίσιο, ποιοτική λογίζεται εκείνη η εκπαίδευση και κατάρτιση που ανταποκρίνεται αποτελεσματικότερα στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ταυτόχρονα, όλο και πιο έντονη γίνεται η προσπάθεια ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης και κατάρτισης. Ο δημόσιος διάλογος για τη ΔΒΜ συνοδεύεται από την αναφορά στην παροχή ευκαιριών σε όλα τα υποκείμενα, ώστε να αναπτύξουν το δυναμικό τους. Όμως, αυτή η αναφορά στις ευκαιρίες απόκτησης νέων γνώσεων και δεξιοτήτων δεν συνοδεύεται πάντα από την αναφορά σε δημόσιες επενδύσεις. Μάλιστα, στον δημόσιο διάλογο για τη ΔΒΜ γίνεται ξεκάθαρη η αναφορά στην ανάγκη υποστήριξης των ιδιωτικών επενδύσεων. Επομένως, η εμπορευματοποίηση και η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης και κατάρτισης αποτελούν καταλυτικούς παράγοντες για την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων.

Συνεπώς, μπορεί να γίνει αντιληπτή η αντιφατικότητα της σύνδεσης της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης που συνοδεύουν τον δημόσιο διάλογο για τη ΔΒΜ. Η απασχολησιμότητα, που αποτελεί τη βασική συνθήκη για την τόνωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, αποτελεί μια έννοια που αποτυπώνει τη μετάβαση από το δικαίωμα στην εργασία στο διακύβευμα της απασχόλησης και στην ενίσχυση της εργασιακής ευελιξίας και επισφάλειας. Η προσέγγιση που ακολουθείται από την ευρωπαϊκή και ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ όσον αφορά τη βελτίωση της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού επικεντρώνεται στις πρωτοβουλίες και στις επιλογές των υποκειμένων και συσκοτίζει τη μακροοικονομική συγκυρία (οικονομική πολιτική, οικονομική κρίση, ανισορροπία στην προσφορά και στη ζήτηση εργασίας).

Η έμφαση στην απασχολησιμότητα του εργατικού δυναμικού είναι αποτέλεσμα της σημασίας που αποδίδεται από τη νεοφιλελεύθερη οικονομική ορθολογικότητα στην απασχόληση και στη σύνδεση της απασχόλησης με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Στην ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ επικρατεί η θεώρηση ότι ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί προϋπόθεση για την προαγωγή της κοινωνικής συναίνεσης και αλληλεγγύης. Έτσι, λοιπόν, η συμμετοχή στην αγορά εργασίας και στην παραγωγική διαδικασία αποκτούν κεντρικό ρόλο στην οικοδόμηση της κοινωνικής συνοχής.

Η επικρατούσα προσέγγιση περί κοινωνικής συνοχής είναι επηρεασμένη από τον φονξιοναλισμό, διότι θέτει στο επίκεντρο της κοινωνικής ενσωμάτωσης την ένταξη στην απασχόληση. Ωστόσο, ο Durkheim, αν και είχε αναφερθεί στη σημασία του καταμερισμού της εργασίας στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής, είχε τονίσει ότι η κοινωνική συνοχή προϋποθέτει την κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι, λοιπόν, ένα στιβαρό θεσμικό πλαίσιο προστασίας των εργαζομένων αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Όμως, η έννοια της απασχολησιμότητας δεν μπορεί να συσχετιστεί με την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των εργαζομένων, καθώς προωθεί την ευελιξία και επισφάλεια της εργασίας. Ως εκ τούτου, η απασχολησιμότητα εκ προοιμίου αποτυγχάνει να συμβαδίσει με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την κοινωνική δικαιοσύνη. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις σύγχρονες τάσεις της ευρωπαϊκής και της ελληνικής πολιτικής για τη ΔΒΜ, η έννοια της απασχολησιμότητας τείνει να παραμερίζεται και να δίνει τη θέση της στις έννοιες της αναβάθμισης των δεξιοτήτων (upskilling) και της επανειδίκευσης (reskilling). Αυτές οι δύο έννοιες υπερτονίζουν την ατομική ευθύνη των υποκειμένων. Συσκοτίζουν ολότελα οποιαδήποτε αναφορά στις συνθήκες της αγοράς εργασίας και στις πολιτικές προτεραιότητες του νεοφιλελευθερισμού, θέτοντας τα υποκείμενα υπεύθυνα και υπόλογα για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Χαρακτηριστικά, την περίοδο της πανδημίας Covid-19, η ΕΕ και η ελληνική κυβέρνηση θέτουν στο επίκεντρο της ατζέντας τους τις δύο αυτές έννοιες. Τα υποκείμενα θα πρέπει να διαχειριστούν τις προκλήσεις της πανδημίας, αλλά και τις ρευστές συνθήκες της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης, είτε μέσω της κατάρτισης σε ένα άλλο αντικείμενο είτε διαμέσου της περαιτέρω εξειδίκευσης. Επομένως, αν δεν τα καταφέρουν, τότε αυτό θα είναι αποτέλεσμα των δικών τους επιλογών.

Επιπλέον, η ατζέντα για την κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής και ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής είναι γεμάτη από αναφορές στις έννοιες του κοινωνικού αποκλεισμού, της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια έννοια πολιτικής διαχείρισης. Ως εκ τούτου, αντικατοπτρίζει την ορθολογικότητα των νεοφιλελεύθερων επιλογών των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού διαχωρίζει την κοινωνία σε εκείνους που βρίσκονται εντός των ορίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και σε εκείνους που βρίσκονται εκτός αυτών των ορίων. Η συμμετοχή στην οικονομική και κοινωνική ζωή συνεπάγεται την υιοθέτηση συγκεκριμένων στάσεων και πρακτικών από τα υποκείμενα. Αυτές οι στάσεις και πρακτικές συνδέονται με την ύπαρξη του homo economicus, την ύπαρξη δηλαδή υποκειμένων που δρουν στα όρια της ελεύθερης αγοράς, ανταγωνίζονται μεταξύ τους και κάνουν επιλογές για την επιβίωσή τους στην αγορά εργασίας με όρους κόστους και ωφέλειας. Σε αυτό το πλαίσιο, η συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική ζωή μετατρέπεται σε ευθύνη του ατόμου. Έτσι, νομιμοποιείται ο κοινωνικός αποκλεισμός εκείνων των υποκειμένων που δεν ακολουθούν την «ορθολογική» συμπεριφορά του homo economicus. Μάλιστα, για την ενίσχυση της προσέγγισης περί της

ελευθερίας των υποκειμένων και της ατομικής επιλογής για την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου, η επικρατούσα θεώρηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποφεύγει την αναφορά στις κοινωνικές και ταξικές ανισότητες που καθορίζουν τη συμπεριφορά και τις επιλογές των υποκειμένων και συνδέεται με την εξατομίκευση της ανισότητας.

Η νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα δεν θίγει ζητήματα μακροοικονομικής συγκυρίας, όπως είναι η ανισορροπία στην προσφορά και στη ζήτηση εργασίας στην αγορά εργασίας και η οικονομική κρίση. Η ανεργία χαρακτηρίζεται ως διαρθρωτικού τύπου ζήτημα. Ειδικότερα, υποστηρίζεται από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ότι υπάρχουν διαθέσιμες θέσεις απασχόλησης για τις οποίες, όμως, τα υποκείμενα δεν έχουν τα κατάλληλα προσόντα. Με τον τρόπο αυτόν ενισχύεται το επιχείρημα ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα των κακών επιλογών «ελευθέρων» υποκειμένων. Σήμερα, η ΕΕ έχει θέσει τις βασικές δεξιότητες που θα πρέπει να κατέχουν τα υποκείμενα. Μάλιστα, αυτές οι δεξιότητες είναι παρόμοιες με εκείνες που υπερτονίζονται από το World Economic Forum. Έτσι, λοιπόν, αναπαράγεται αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ αυτών που διαθέτουν αυτές τις δεξιότητες και εκείνων που δεν τις διαθέτουν.

Η έμφαση που αποδίδεται από την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποτελεί ένα συστηματικό σχέδιο που υπακούει στα κελεύσματα της νεοφιλελεύθερης οικονομικής ορθολογικότητας. Ειδικότερα, η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού εξυπηρετεί τη συσκότιση των κοινωνικών και ταξικών ανισοτήτων και της εκμεταλλευτικής φύσης του νεοφιλελευθερισμού. Επομένως, οι πολιτικές της ΕΕ για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το διακύβευμά τους δεν είναι άλλο από την εδραίωση του ατομισμού. Αυτή η μετάβαση γίνεται ακόμα πιο έντονη σήμερα. Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι οι σύγχρονες τάσεις για την πολιτική ΔΒΜ αναφέρονται όλο και περισσότερο στην έννοια της ευημερίας (well-being). Η έννοια αυτή ενισχύει το ιδεολογικό οπλοστάσιο του νεοφιλελευθερισμού, εντατικοποιώντας τη μετάβαση προς την τελική εδραίωση του ατομισμού, σε όλες τις πτυχές της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής ζωής.

Την ίδια στιγμή, οι δαπάνες για την κοινωνική προστασία περιορίζονται στις πολιτικές ενεργοποίησης. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται μια ριζική μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας, το οποίο καλείται να εξυπηρετήσει την επιδίωξη της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Ως εκ τούτου, η έμφαση στην ενεργοποίηση των υποκειμένων εξυπηρετεί έναν διττό στόχο, ο οποίος συνοψίζεται: α) στον περιορισμό των δαπανών του κράτους πρόνοιας και β) στη νομιμοποίηση του κοινωνικού αποκλεισμού των υποκειμένων που αδυνατούν να υιοθετήσουν τις επιταγές της ορθολογικότητας του νεοφιλελευθερισμού. Έτσι, λοιπόν, η κοινωνική συνοχή θυσιάζεται στον βωμό της προαγωγής της οικονομικής αποτελεσματικότητας και, ως εκ τούτου, αναδεικνύεται η αντιφατικότητα των στόχων της βελτίωσης της απασχολησιμότητας και της διασφάλισης της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αναφορικά με τη διερεύνηση των επιδράσεων της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα, η συνεκτίμηση της θεωρητικής προσέγγισης των εννοιών της απασχολησιμότητας και της κοινωνικής συνοχής, καθώς και της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ καταδεικνύει ότι η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, υιοθετώντας αναπαραγωγικά τις ευρωπαϊκές διεργασίες δίχως τον απαραίτητο έλεγχο για τη συμβατότητά τους στο ελληνικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό συγκείμενο.

Για τη διερεύνηση των επιδράσεων της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στην αντίστοιχη ελληνική εκπαιδευτική πολιτική, ερμηνευτικό εργαλείο αποτέλεσε η έννοια του εξευρωπαϊσμού, η οποία αφορά εκείνη τη διαδικασία κατά την οποία η οργανωσιακή λογική της ΕΕ γίνεται μέρος της χάραξης και εφαρμογής πολιτικής στα κράτη μέλη. Σε αυτό το πλαίσιο, απαραίτητη θεωρήθηκε η ιχνηλάτηση του περιεχομένου της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία φωτίζει τους λόγους για τους οποίους η οργανωσιακή λογική της ΕΕ έγινε μέρος της χάραξης και εφαρμογής πολιτικής στα κράτη μέλη. Η διαδικασία εξευρωπαϊσμού της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής ήταν αποτέλεσμα ενός άμεσου και έμμεσου εξαναγκασμού, διότι συνδέθηκε άμεσα με τη διαδικασία οικονομικής ολοκλήρωσης της ΕΕ.

Η εκπαιδευτική πολιτική αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο επί δεκαετίες βρισκόταν στη λειτουργική αρμοδιότητα των κρατών μελών. Παρ' όλα αυτά, η έμφαση που αποδόθηκε στον ρόλο της εκπαίδευσης και κατάρτισης στην οικονομική ανάπτυξη και στην ανταγωνιστικότητα της ΕΕ συντέλεσε ώστε η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ να θεωρηθεί ζήτημα διακρατικού ενδιαφέροντος, επαναπροσδιορίζοντας τον τρόπο ανάπτυξης, χάραξης και εφαρμογής της. Έτσι, προωθήθηκε η διακρατική συνεργασία, ενώ η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ έγινε όλο και περισσότερο αντικείμενο ανταλλαγής, μεταφοράς και δανεισμού πρακτικών και πολιτικών.

Η ΔΒΜ θεωρήθηκε από την ΕΕ ότι αποτελεί κεντρική διάσταση της ευρωπαϊκής οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής. Μάλιστα, η ΔΒΜ αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την επίτευξη του φιλόδοξου στόχου της Στρατηγικής της Λισαβόνας αναφορικά με την ανάπτυξη της Ευρώπης ως της ανταγωνιστικότερης οικονομίας της γνώσης στον κόσμο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ από το 2000 επικεντρώθηκε στην προαγωγή των μαθησιακών αποτελεσμάτων. Τα μαθησιακά αποτελέσματα θεωρήθηκαν από την ΕΕ ότι είχαν αυξημένη σημασία τόσο για τους εργαζομένους όσο και για τους εργοδότες, μιας και καταδείκνυαν το τι γνωρίζει και το τι μπορεί να κάνει ένας εργαζόμενος, αποτελώντας έτσι καθοριστικό παράγοντα για την ένταξη στην αγορά εργασίας. Απαραίτητη διάσταση για την προαγωγή των μαθησιακών αποτελεσμάτων αποτέλεσε η πιστοποίηση προσόντων. Για να έχουν αξία τα μαθησιακά αποτελέσματα, απαιτούνταν η ανάπτυξη μίας αρχής για την αναγνώριση και την πιστοποίησή τους. Για τον λόγο αυτόν, η ΕΕ εστίασε το ενδιαφέρον της στην ανάπτυξη του EQF. Το EQF αποτέλεσε ένα απαραίτητο εργαλείο για την προαγωγή της γεωγραφικής

και επαγγελματικής κινητικότητας του εργατικού δυναμικού. Η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της βελτίωσης της απασχολησιμότητας και προσαρμοστικότητάς του. Για την προαγωγή της κινητικότητας, όμως, απαιτούνταν και ένας μηχανισμός αντίστοιχος του EQF. Έτσι, λοιπόν, η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΣΕΚ επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη του ECVET.

Το EQF και το ECVET αποτέλεσαν τα ευρωπαϊκά εργαλεία αναφοράς για την ανάπτυξη της ΣΕΚ. Για την προαγωγή της οικονομικής αποτελεσματικότητας, το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής εστιάστηκε και στην ποιότητα των αποτελεσμάτων που αφορούν στην πιστοποίηση προσόντων. Το ζήτημα της ποιότητας αντικατόπτριζε την ουσιαστική μετεξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής σε εργαλείο πρόωθησης της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε το EQAVET. Το ζήτημα της ποιότητας έφερε στο προσκήνιο την αλλαγή του τρόπου ρύθμισης και διακυβέρνησης του συστήματος της ΣΕΚ. Πιο συγκεκριμένα, η έμφαση στη διασφάλιση της ποιότητας και στη λογοδοσία υποστήριξε την ιδιωτικοποίηση και αγοραιοποίηση της ΣΕΚ για την κάλυψη των εφήμερων αναγκών της αγοράς εργασίας. Η ΣΕΚ μετατράπηκε σε καταναλωτικό αγαθό, που εξυπηρετούσε δύο στόχους: α) την ικανοποίηση των εφήμερων αναγκών της αγοράς εργασίας και β) την ικανοποίηση του καταναλωτή εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Ταυτόχρονα, διευρύνθηκαν οι πρακτικές αξιολόγησης και λογοδοσίας των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης για την αποτελεσματικότερη ανταπόκρισή τους στα κελεύσματα της ελεύθερης αγοράς.

Τα ευρωπαϊκά εργαλεία αναφοράς αποτέλεσαν ένα συστηματικό σχέδιο της ΕΕ για τη σύνδεση της ΣΕΚ με τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας και την προαγωγή της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Καθώς η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εξελισσόταν, η επίτευξη της απασχολησιμότητας γινόταν όλο και πιο επιτακτική ανάγκη. Σε αυτό το πλαίσιο, με το πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Κατάρτιση 2020» το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ επικεντρώθηκε στη βασισμένη στην εργασία μάθηση. Με τον τρόπο αυτόν τα μαθησιακά αποτελέσματα εναρμονίστηκαν ακόμη περισσότερο με τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας διαμέσου της προαγωγής της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Έτσι, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι από το 2000, με τη Στρατηγική της Λισαβόνας, η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΣΕΚ επικεντρώθηκε στην προαγωγή της οικονομικής αποτελεσματικότητας, καθώς τα ευρωπαϊκά εργαλεία αναφοράς αποσκοπούσαν στην προαγωγή της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού και στην ανταπόκριση της ΔΒΜ στις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΣΕΚ δεν συνδέθηκε μονάχα με την προαγωγή της οικονομικής αποτελεσματικότητας, διαμέσου της ανάπτυξης των ευρωπαϊκών εργαλείων αναφοράς, αλλά και με τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση της απασχόλησης θεωρήθηκε βασική διάσταση της μεταρρύθμισης της κοινωνικής πολιτικής στην ΕΕ. Συνεπώς, το κράτος πρόνοιας έπρεπε να ενθαρρύνει τα υποκείμενα να συμμετέχουν ενεργά στην αγορά εργασίας. Παράλληλα,

το παραδοσιακό κράτος, εξαιτίας της επικράτησης της οικονομικής ορθολογικότητας του νεοφιλελευθερισμού, θεωρήθηκε σπάταλο και δαπανηρό, ενώ κατηγορήθηκε ότι καθιστά τα υποκείμενα παθητικούς δέκτες κοινωνικών παροχών, αποθαρρύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ενεργό συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Έτσι, στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής τέθηκε η ανάπτυξη ενός ενεργητικού κράτους πρόνοιας, με στόχο τον περιορισμό της κοινωνικής εξάρτησης. Έτσι, λοιπόν, το ενδιαφέρον της ΕΕ επικεντρώθηκε στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης που επένδυναν στην εκπαίδευση και κατάρτιση του εργατικού δυναμικού.

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική για τη ΣΕΚ επικεντρώθηκε στην ενίσχυση της προσαρμοστικότητας του εργατικού δυναμικού, εστιάζοντας στην αύξηση των επενδύσεων σε ανθρώπινο κεφάλαιο για την ικανοποίηση των εφήμερων αναγκών της αγοράς εργασίας. Στον πυρήνα του εκσυγχρονισμού του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας βρίσκονταν η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΣΕΚ και η βελτίωση της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στηρίζονταν στην παροχή ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών για την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου και στην ατομική ευθύνη για την αξιοποίηση αυτών των ευκαιριών. Ωστόσο, η έμφαση της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΣΕΚ στην ενεργοποίηση του εργατικού δυναμικού και στην παροχή τυπικής ισότητας ευκαιριών υποδήλωνε την επικράτηση της θέσης ότι οι ευκαιρίες για μία αξιοπρεπή διαβίωση στηρίζονταν στις ικανότητες των υποκειμένων για μάθηση και αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Συσκοτιζονταν έτσι τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που καθόριζαν την αξιοποίηση των ευκαιριών και η μακροοικονομική συγκυρία (νεοφιλελευθερισμός, οικονομική κρίση, πολιτικές λιτότητας και δημοσιονομικής εξυγίανσης). Σημειωτέον ότι αυτή η στοχοθεσία της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ δεν μεταβλήθηκε ούτε κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, όταν διαπιστώθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ταυτόχρονα, οι πολιτικές προτεραιότητες δεν φαίνεται να αλλάζουν ούτε σήμερα κατά την περίοδο της πανδημίας Covid-19. Οι προτεραιότητες για τη βιώσιμη ευρωπαϊκή ανάπτυξη και την εδραίωση του ευρωπαϊκού χώρου εκπαίδευσης και κατάρτισης 2025 αξιοποιούν την ίδια συνταγή, εισάγοντας ακόμη πιο νεοφιλελεύθερα συστατικά, όπως είναι η μετάβαση στην έννοια της ευημερίας (well-being), η αναβάθμιση των δεξιοτήτων (upskilling) και η επανεπίδραση (reskilling). Ταυτόχρονα, η δημοσιονομική σταθερότητα παραμένει αυτοσκοπός, αν και οι προκλήσεις της πανδημίας Covid-19 αλλάζουν άρδην σταθερές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ επιδίωκε, σε επίπεδο ρητορικής, τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής ως απαραίτητης διάστασης για την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Παρ' όλα αυτά, ο στόχος της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στηριζόταν μονοδιάστατα στην ανάπτυξη της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Επομένως, για την ανάπτυξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας, η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική

για τη ΔΒΜ παρουσίασε συστηματικότερο ενδιαφέρον, αναπτύσσοντας εργαλεία αναφοράς για την προαγωγή της. Παράλληλα, ο εκσυγχρονισμός του κράτους πρόνοιας και η έμφαση στην ενεργοποίηση, διαμέσου της ΣΕΚ, αποσκοπούσαν στον περιορισμό των δαπανών του κράτους πρόνοιας, οι οποίες θεωρούνταν εμπόδιο για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας. Έτσι, λοιπόν, καθώς η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ απέδιδε ιδιαίτερη έμφαση στην επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας, το ενδιαφέρον για τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης υποδαυλιζόταν, και αυτό γιατί η έμφαση στην οικονομική αποτελεσματικότητα και την προαγωγή της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας συνδυαζόταν με τον περιορισμό του δικτύου κοινωνικής προστασίας και των δαπανών του κράτους πρόνοιας.

Η έμφαση που απέδιδε η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας συνδέθηκε με τη διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ΕΕ έθεσε ως προτεραιότητα της πολιτικής ολοκλήρωσης την οικονομική ολοκλήρωση. Η ΣΕΚ συνδέθηκε με την οικονομική ολοκλήρωση της ΕΕ, αποτελώντας απαραίτητη συνιστώσα για την αύξηση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού και, κατ' επέκταση, τη βελτίωση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας της ΕΕ. Σε αυτό το πλαίσιο, διευρύνθηκε το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη ΔΒΜ υπό τη μορφή της ΣΕΚ. Για την προώθηση της οικονομικής ολοκλήρωσης, επιδιώχθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού χώρου εκπαίδευσης και κατάρτισης, ο οποίος είχε ως προϋπόθεση τη σύγκλιση της εκπαιδευτικής πολιτικής των κρατών μελών.

Στην οικονομική πολιτική, η ΕΕ άσκησε άμεσο και ιεραρχικό έλεγχο για την εύρυθμη λειτουργία της ενιαίας ευρωπαϊκής εσωτερικής αγοράς και του κοινού νομίματος (ευρώ). Με την εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ να είναι αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής ολοκλήρωσης της ΕΕ, η διαδικασία εξευρωπαϊσμού της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στα κράτη μέλη ενείχε ιεραρχικό χαρακτήρα. Ο εξευρωπαϊσμός της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ συντελούνταν διαμέσου των μηχανισμών της νεοφιλελεύθερης οικονομικής διακυβέρνησης, της χρηματοδότησης του ΕΚΤ, της ΑΜΣ και του καθορισμού του λόγου πολιτικής. Οι μηχανισμοί αυτοί είχαν άμεσα και έμμεσα εξαναγκαστικό χαρακτήρα εξευρωπαϊσμού και επομένως εμπεριείχαν τη λογική της αντιγραφής και μίμησης πολιτικών.

Η άκριτη υιοθέτηση των επιταγών της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ από την Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα των ιδιαίτερων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της, τα οποία δεν συντέλεσαν ώστε η πολιτική για τη ΔΒΜ να καταστεί πολιτική προτεραιότητα. Πιο συγκεκριμένα, η εκπαίδευση ενηλίκων δεν αποτέλεσε διαχρονικά ένα εγχαραγμένο στη συλλογική συνείδηση πεδίο. Σε αυτό το γεγονός, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε το παραγωγικό μοντέλο της χώρας, το οποίο δεν συντέλεσε στη διεύρυνση της ανάγκης για τη ΣΕΚ του εργατικού δυναμικού. Έτσι, λοιπόν, δεν αναπτύχθηκε ένα ισχυρό λαϊκό αίτημα για την ανάπτυξη του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια

την έλλειψη ενός συστηματικού σχεδίου για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης ενηλίκων από τις ελληνικές κυβερνήσεις. Άλλωστε, στην ελληνική βιβλιογραφία για την εκπαίδευση ενηλίκων επικρατεί η θεώρηση ότι η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ αποτελεί μια τυπική ανταπόκριση της χώρας στις επιταγές της ΕΕ, για την άντληση ευρωπαϊκών πόρων.

Η εστίαση στους κύριους μηχανισμούς εξευρωπαϊσμού, όπως είναι η νεοφιλελεύθερη οικονομική διακυβέρνηση, η χρηματοδότηση του ΕΚΤ, η ΑΜΣ και ο καθορισμός του λόγου πολιτικής, σε συνδυασμό με τη μελέτη του επίσημου προφορικού και γραπτού λόγου των ελληνικών κυβερνήσεων, από τη δεκαετία του 2000 έως σήμερα, έδειξε ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν χάραξαν ένα συστηματικό σχέδιο με χρονικό ορίζοντα για την ανάπτυξη της ΔΒΜ. Πιο συγκεκριμένα, οι ελληνικές κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ επιδοκίμαζαν και αποδοκίμαζαν τις πολιτικές επιλογές για την ανάπτυξη της ΔΒΜ, ανάλογα με το αν βρίσκονταν στη διακυβέρνηση της χώρας ή στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις παραδέχονταν ότι οι πολιτικές τους επιλογές απέτυχαν να επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα και να εναρμονιστούν με τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Ταυτόχρονα, υπήρχαν ρητές αναφορές στην αντιγραφή και στον δανεισμό εκπαιδευτικών πρακτικών και πολιτικής από άλλες χώρες της ΕΕ, με χαρακτηριστικότερη την αναφορά της Υπουργού Παιδείας Άννας Διαμαντοπούλου κατά τη νομοθετική εργασία του Ν. 3879/2010. Παρ' όλα αυτά, δεν υπήρχαν στοιχεία που να αναδεικνύουν τον ενδελεχή έλεγχο της συμβατότητας αυτών των πρακτικών με τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η ανάγνωση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητας της Ελλάδας απουσίαζε από τον προφορικό και γραπτό λόγο των ελληνικών κυβερνήσεων κατά τη νομοθετική εργασία των σημαντικότερων νομοσχεδίων για την ανάπτυξη της ΔΒΜ στην Ελλάδα. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν έννοιες που κατέκλυζαν τον δημόσιο διάλογο της ΕΕ, για τις οποίες οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν περιορισμένη γνώση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η χρήση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού από τη δεκαετία καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, παρότι αποτέλεσε ένα φαινόμενο με διαστάσεις στην Ελλάδα, με αφετηρία την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων, καθώς και η μη κατανόηση της διαφοράς μεταξύ των εννοιών της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής ένταξης στον επίσημο γραπτό και προφορικό λόγο των ελληνικών κυβερνήσεων.

Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα ακολούθησε τις ευρωπαϊκές διεργασίες αναπαραγωγικά. Τα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση του επίσημου γραπτού και προφορικού λόγου των ελληνικών κυβερνήσεων αναδεικνύουν τον ρόλο των μηχανισμών εξευρωπαϊσμού στη μεταφορά πολιτικής από την ΕΕ στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, η νεοφιλελεύθερη οικονομική διακυβέρνηση προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα, κατευθύνοντας και ορίζοντας τους διαθέσιμους πόρους. Η επιδίωξη περιορισμού των δημόσιων δαπανών έγινε ιδιαίτερα έντονη τη δεκαετία του 2000, με στόχο

τη δημοσιονομική σταθερότητα για τη βιωσιμότητα του ευρώ. Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008 και τα μνημόνια από το 2010, η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ βρέθηκε σε άμεση συνάρτηση με τους περιορισμούς της δημοσιονομικής πολιτικής. Εντούτοις, η νεοφιλελεύθερη οικονομική διακυβέρνηση όρισε το πεδίο χάραξης και εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα. Μέχρι σήμερα, οι ελληνικές κυβερνήσεις οφείλουν να ακολουθούν μνημονιακά μέτρα και πολιτικές και να αξιολογούνται τακτικά από τους θεσμούς της ΕΕ.

Το ΕΚΤ κατήρθνε με τη σειρά του την εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα, προσφέροντας τους απαραίτητους πόρους. Η πίεση που ασκούσαν στην Ελλάδα για να μη χάσει τη χρηματοδότηση και ο καθορισμός χρονοδιαγραμμάτων για την υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων λειτούργησαν έμμεσα εξαναγκαστικά για την Ελλάδα ώστε να ακολουθήσει τις επιταγές της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ. Η ΑΜΣ, που έκανε την εμφάνισή της από το 2000, προήγαγε την ανταλλαγή, τη συνεργασία και την αμοιβαία μάθηση μεταξύ των κρατών μελών. Ωστόσο, η ΑΜΣ προωθούσε επίσης έναν έμμεσα εξαναγκαστικό εξευρωπαϊσμό, διότι εστίαζε στην τήρηση χρονοδιαγραμμάτων, στον καθορισμό δεικτών και στην αξιολόγηση και έλεγχο των εθνικών εκπαιδευτικών πολιτικών. Παράλληλα, στον λόγο πολιτικής των ελληνικών κυβερνήσεων εντοπιζόνταν τα καθεστώτα αλήθειας και τα συστήματα γνώσης που χρησιμοποιούνταν από την ΕΕ για την οικοδόμηση συναίνεσης και την ανάδειξη της σημασίας συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών για την επιβίωση της χώρας στον παγκοσμιοποιημένο ανταγωνισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα ακολούθησε τις ευρωπαϊκές διεργασίες, εστιάζοντας στη ΣΕΚ, στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών εργαλείων αναφοράς, στην προαγωγή της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού, στην ανταπόκριση της ΣΕΚ στις εφημέρες ανάγκες της αγοράς εργασίας και στον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής προστασίας. Η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ υιοθέτησε τους δύο αντιφατικούς στόχους της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ, την ανάπτυξη της απασχολησιμότητας σε συνδυασμό με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα ακολούθησε τις ευρωπαϊκές διεργασίες δίχως την παράλληλη ανάγνωση των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου.

Η αντιγραφή και μίμηση πρακτικών και πολιτικής, καθώς και η ελλιπής ανάγνωση των ιδιαιτεροτήτων του πλαισίου χάραξης και εφαρμογής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ θέτουν υπό αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα των πολιτικών για τη ΣΕΚ στην Ελλάδα όσον αφορά τη βελτίωση της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας αυτών των πολιτικών αποτελεί μια ευκαιρία για την αξιολόγηση του ίδιου του κράτους πρόνοιας και της επιλογής των ελληνικών κυβερνήσεων να θέσουν τη ΣΕΚ στο επίκεντρο των πολιτικών για την κοινωνική προστασία σε ένα ήδη υπολειμματικό κράτος πρόνοιας.

Η ανάλυση και η επεξεργασία των δεδομένων της ΕΕΕ κατέδειξαν ότι οι πολιτικές για τη ΣΕΚ που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα αναπαρήγαγαν τις κοινωνικές και δημογραφικές ανισότητες, καθώς οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, οι άνεργοι με χαμηλή κοινωνική προέλευση, οι γηραιότεροι άνεργοι, οι άνεργες γυναίκες, οι άνεργοι από ημιαστικές και αγροτικές περιοχές και οι μετανάστες άνεργοι παρουσίασαν ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στη ΣΕΚ. Το φύλο, η ηλικία, το επάγγελμα των γονέων, το πολιτισμικό κεφάλαιο, το κοινωνικό κεφάλαιο, ο τόπος κατοικίας και η υπηκοότητα των ανέργων επηρέασαν τη συμμετοχή στη ΣΕΚ σε όλη την περίοδο αναφοράς της ΕΕΕ. Μάλιστα, αυτές οι ανισότητες ως προς τη συμμετοχή στη ΣΕΚ γίνονταν εντονότερες κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ενώ διευρύνθηκαν σε πολλές περιπτώσεις και στην έρευνα του 2016.

Επιπλέον, τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανέργων αποτέλεσαν κομβικό παράγοντα διαφοροποίησης των εκπαιδευτικών στρατηγικών τους αναφορικά με τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ. Πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά αυτά επηρέασαν την επιλογή του διοργανωτή ΣΕΚ και τον επιμερισμό του κόστους συμμετοχής. Οι άνεργοι με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και κοινωνική προέλευση πλήρωναν σε μεγαλύτερο ποσοστό για τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ και δεν συμμετείχαν κατά κύριο λόγο σε δωρεάν προγράμματα ΣΕΚ, όπως οι άνεργοι με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και κοινωνική προέλευση. Η επιλογή φορέα ΣΕΚ φαίνεται ότι είχε άμεσες επιπτώσεις στην ικανοποίηση των συμμετεχόντων ανέργων από τη ΣΕΚ. Πιο συγκεκριμένα, οι άνεργοι με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και κοινωνική προέλευση υποστήριζαν ότι οι γνώσεις που αποκόμισαν τους φάνηκαν περισσότερο χρήσιμες στην αγορά εργασίας από τους ανέργους συμμετέχοντες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και κοινωνική προέλευση. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν ότι οι κοινωνικές ανισότητες καθορίζουν τις επιλογές των υποκειμένων, και έτσι η έμφαση στην ορθολογικότητα του *homo economicus* (ανα)παρήγαγε τις υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες.

Η αναπαραγωγή των δημογραφικών και κοινωνικών ανισοτήτων στις πολιτικές για τη ΣΕΚ στην Ελλάδα γινόταν αντιληπτή και από τη φύση των εμποδίων που οδήγησαν τους ανέργους να μη συμμετέχουν στη ΔΒΜ και στη ΣΕΚ. Τα εμπόδια αυτά σχετίζονταν άμεσα με τη φύση του κράτους πρόνοιας και την ανικανότητά του να άρει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τα υποκείμενα για τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ. Πιο συγκεκριμένα, η πλειονότητα των ανέργων τόνιζαν ότι το κόστος της εκπαίδευσης ήταν ο πιο αποτρεπτικός παράγοντας για τη συμμετοχή τους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόβλημα του κόστους της συμμετοχής έγινε εντονότερο για τους ανέργους κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ενώ παρέμενε ιδιαίτερα έντονο και στην έρευνα του 2016.

Πιο συγκεκριμένα, εστιάζοντας στους λόγους μη επιθυμίας συμμετοχής στη ΣΕΚ, οι άνεργοι παρουσίαζαν υψηλά ποσοστά θεσμικών και προδιαθετικών εμποδίων. Ο σημαντικότερος λόγος ήταν το κόστος συμμετοχής στη ΣΕΚ, ενώ μεγάλο ποσοστό ανέργων απάντησε ότι δεν είχε προσωπικούς λόγους να εκπαιδευτεί. Οι άνεργοι που δεν επιθυμούσαν να συμμετέχουν στη ΣΕΚ αποτελούσαν την πλειονότητα. Μελετώντας τα

δημογραφικά και κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, παρατηρήθηκε ότι οι άνεργες γυναίκες, πέρα από αυτά τα εμπόδια, αντιμετώπιζαν και καταστασιακά εμπόδια, που ήταν ιδιαίτερα οι οικογενειακές τους υποχρεώσεις, οι οποίες αποτελούσαν τροχοπέδη για τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ. Το εύρημα αυτό παραπέμπει στην ελλιπή μέριμνα του κράτους πρόνοιας για συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Το κόστος συμμετοχής ήταν το βασικότερο εμπόδιο για τους νέους ανέργους, ενώ για τους ανέργους μέσης ηλικίας ήταν οι οικογενειακές υποχρεώσεις και η έλλειψη προσωπικών λόγων για τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ. Ωστόσο, οι γηραιότεροι άνεργοι απαντούσαν ότι το κυριότερο πρόβλημα για τη συμμετοχή τους ήταν η ηλικία τους, εύρημα που καταδεικνύει ότι οι πολιτικές ενεργοποίησης αποτύγχαναν να δραστηριοποιήσουν τους ανέργους μεγαλύτερης ηλικίας. Οι άνεργοι με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο υποστήριξαν ότι ο σημαντικότερος λόγος για τη μη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ ήταν το κόστος της. Αντίθετα, οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο επικεντρώθηκαν σε προδιαθετικά εμπόδια, αναφέροντας ότι δεν είχαν τα τυπικά προσόντα και κίνητρα συμμετοχής. Παρόμοια προδιαθετικά εμπόδια με τους ανέργους με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αντιμετώπισαν και οι άνεργοι από ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Ωστόσο, οι τελευταίοι τόνισαν και ένα θεσμικό εμπόδιο, που αφορούσε τη μη ύπαρξη δυνατότητας παρακολούθησης ενός προγράμματος ΣΕΚ σε λογική απόσταση. Σημειωτέον ότι οι άνεργοι χαμηλής κοινωνικής προέλευσης που δεν επιθυμούσαν τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ τόνιζαν την έλλειψη προσωπικών λόγων για να εκπαιδευτούν. Σε γενικές γραμμές, δεν υπήρχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τους λόγους μη συμμετοχής μεταξύ της περιόδου πριν και της περιόδου εν μέσω της οικονομικής κρίσης, πέρα από την έμφαση που απέδωσαν οι άνεργοι στο κόστος της ΣΕΚ και στη μη εύρεση κατάλληλου προγράμματος στην έρευνα του 2012.

Επιπλέον, και στις τρεις έρευνες υπήρχαν άνεργοι που επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στη ΔΒΜ, αλλά υπήρχαν εμπόδια που απέτρεψαν τη συμμετοχή τους. Τα κυριότερα εμπόδια ήταν το κόστος συμμετοχής και οι οικογενειακές υποχρεώσεις, ενώ κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, πέρα από αυτά τα εμπόδια, οι άνεργοι τόνισαν ότι δεν κατάφεραν να βρουν το κατάλληλο πρόγραμμα. Το εμπόδιο αυτό ήταν ακόμη πιο έντονο στην έρευνα του 2016. Τα εμπόδια αυτά καταδεικνύουν την ανικανότητα του κράτους πρόνοιας να ενισχύσει τα υποκείμενα ως προς τη συμμετοχή τους στη ΔΒΜ. Παράλληλα, δεν υπήρχαν διαφορές στα εμπόδια που αντιμετώπισαν τα υποκείμενα με βάση την ηλικία, το φύλο και το επίπεδο εκπαίδευσης σε σχέση με τους λόγους και τα εμπόδια που περιέγραψαν οι άνεργοι που δεν επιθυμούσαν τη συμμετοχή τους στη ΔΒΜ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το κόστος ήταν ο αποτρεπτικότερος παράγοντας για τη συμμετοχή των ανέργων με χαμηλή κοινωνική προέλευση. Σε γενικές γραμμές, δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις στα εμπόδια που αντιμετώπισαν οι άνεργοι που επιθυμούσαν τη συμμετοχή τους στη ΔΒΜ καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς. Η μόνη διαφορά, πέρα από τη διεύρυνση της σημασίας του κόστους, αφορούσε τη μη εύρεση του κατάλληλου προγράμματος κατάρτισης, η οποία ήταν εντονότερη για τους

ανέργους χαμηλότερης κοινωνικής προέλευσης και εκπαιδευτικού επιπέδου. Το εύρημα αυτό έρχεται να αντικρούσει το επιχείρημα περί αυτόνομης ορθολογικής επιλογής των υποκειμένων, καθώς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά φαίνεται πως επιδρούσαν καταλυτικά στη συμμετοχή τους στη ΔΒΜ.

Τα ευρήματα της ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων της ΕΕΕ φωτίζουν τα ελλείμματα του κράτους πρόνοιας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ΔΒΜ αποτελεί κεντρική διάσταση της κοινωνικής προστασίας. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται ότι τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανέργων καθόρισαν τη συμμετοχή τους στη ΣΕΚ. Τα εμπόδια συμμετοχής των ανέργων στη ΣΕΚ αντικατόπτριζαν αστοχίες και παραβλέψεις του κράτους πρόνοιας. Αποτρεπτικό παράγοντα συμμετοχής των ανέργων γυναικών αποτελούσαν οι οικογενειακές υποχρεώσεις, που είναι ένα θεσμικό εμπόδιο και αντικατοπτρίζουν την αποτυχία των πολιτικών για τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αδυνατούσαν να βρουν κατάλληλο πρόγραμμα ΔΒΜ. Το εμπόδιο αυτό είναι θεσμικό και συνδέεται με την ελλιπή υποστήριξη, καθοδήγηση, συμβουλευτική και ενημέρωση των υποκειμένων. Επίσης, οι γηραιότεροι άνεργοι ανέφεραν την κατάσταση της υγείας τους και την ηλικία τους ως εμπόδια για τη συμμετοχή στη ΔΒΜ. Ωστόσο, τα εμπόδια αυτά σχετίζονται άμεσα με το κράτος πρόνοιας και τις πολιτικές για τη ΔΒΜ που αποτύγχαναν να τους ενεργοποιήσουν. Οι νέοι θεώρησαν σημαντικότερο εμπόδιο το κόστος της εκπαίδευσης. Να σημειωθεί ότι η πολιτική για τη ΣΕΚ στη Ελλάδα, υιοθετώντας τις ευρωπαϊκές διεργασίες, απέδιδε έμφαση στην άρση των εμποδίων που απέτρεπαν τη συμμετοχή στη ΣΕΚ των ανέργων γυναικών, των νέων και γηραιότερων ανέργων και των ανέργων με χαμηλό εκπαιδευτικό εμπόδιο. Η ύπαρξη αυτών των εμποδίων δεν καταδείκνυε μονάχα την ανεπάρκεια του κράτους πρόνοιας αλλά αμφισβητούσε την έννοια της ισότητας των ευκαιριών.

Επιπλέον, η πολιτική για τη ΣΕΚ στην Ελλάδα, ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές διεργασίες, δρομολόγησε την ιδιωτικοποίηση και αγοραιοποίηση της ΣΕΚ. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα η συντριπτική πλειονότητα των ανέργων να υποστηρίζουν το κόστος ως τον σημαντικότερο παράγοντα μη συμμετοχής τους στη ΣΕΚ. Έστω και αν η συντριπτική πλειονότητα των ανέργων δήλωσαν το κόστος ως τον σημαντικότερο παράγοντα μη συμμετοχής στη ΣΕΚ, το εμπόδιο αυτό ήταν περισσότερο αποτρεπτικό για τους ανέργους χαμηλής κοινωνικής προέλευσης. Άλλωστε, πολλοί ήταν οι άνεργοι υψηλής κοινωνικής προέλευσης που πλήρωσαν οι ίδιοι το κόστος της ΣΕΚ.

Ο καθολικός χαρακτήρας του κόστους ως εμποδίου συμμετοχής στη ΣΕΚ σχετίζεται με την αντιφατικότητα των στόχων της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής. Η ιδιωτικοποίηση και αγοραιοποίηση της ΣΕΚ που έλαβε χώρα στην Ελλάδα συνδέεται με την επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Όμως, η επιδίωξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας σχετίζεται με την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και, επομένως, δεν μπορεί να συμβαδίσει με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Μάλιστα, την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων στην Ελλάδα, η επιδίωξη της δημοσιονομικής σταθερότητας

συντέλεσε σε μέτρα λιτότητας που οδήγησαν στην κατάργηση και συγχώνευση φορέων και προγραμμάτων ΔΒΜ, καθώς και στην ενίσχυση της ιδιωτικοποίησης του συστήματος ΣΕΚ.

Η κοινωνική προέλευση και κυρίως το εκπαιδευτικό επίπεδο διαδραμάτισαν και στις δύο έρευνες καθοριστικό ρόλο στη συμμετοχή στη ΣΕΚ. Οι άνεργοι και οι εργαζόμενοι με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο συμμετείχαν συγκριτικά περισσότερο από τους άνεργους και τους εργαζομένους με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό φέρνει στην επιφάνεια μια νέα διάσταση των κοινωνικών ανισοτήτων που αφορά την υποεκπαίδευση. Τα ευρήματα της ανάλυσης και ερμηνείας της ΕΕΕ δεν επιτρέπουν την αναφορά στην έννοια της υπερεκπαίδευσης. Ωστόσο, καταδεικνύουν ότι οι άνεργοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο δεν συμμετείχαν στη ΣΕΚ. Το γεγονός αυτό σήμαινε ταυτόχρονα μεγαλύτερες δυσκολίες για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, ενώ μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι όσο διευρυνόταν το χάσμα στο επίπεδο γνώσεων και δεξιοτήτων, τόσο περισσότερο περιθωριοποιούνταν αυτοί οι άνεργοι από την αγορά εργασίας.

Καταληκτικά, από την ανάλυση του επίσημου γραπτού και προφορικού λόγου των ελληνικών κυβερνήσεων και των εμπειρικών δεδομένων της ΕΕΕ, επιβεβαιώνεται η αναπαραγωγή των ευρωπαϊκών διεργασιών στη χάραξη και εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα, δίχως τη συστηματική ανάγνωση του ελληνικού οικονομικού, κοινωνικού, οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου. Οι πολιτικές για τη ΔΒΜ απέτυχαν να βελτιώσουν την απασχολησιμότητα των ανέργων και να εδραιώσουν την κοινωνική δικαιοσύνη. Τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανέργων επέδρασαν καταλυτικά στη συμμετοχή και πρόσβασή τους στη ΣΕΚ, στις εκπαιδευτικές τους στρατηγικές και στα εμπόδια πρόσβασης και συμμετοχής. Παράλληλα, υπήρχαν ενδείξεις ότι η συμμετοχή των ανέργων στη ΣΕΚ είχε πενιχρά αποτελέσματα, μιας και ο βαθμός χρησιμότητας των γνώσεων και των δεξιοτήτων από τη συμμετοχή στη ΣΕΚ ήταν περιορισμένος, και μάλιστα περιορίστηκε περαιτέρω στις έρευνες του 2012 και του 2016. Η έμφαση που αποδόθηκε στη ΣΕΚ για την αντιμετώπιση της ανεργίας από τις ελληνικές κυβερνήσεις υποβάθμισε περαιτέρω τον (ήδη υπολειμματικό) χαρακτήρα της κοινωνικής προστασίας, με αποτέλεσμα να αναπαράγονται οι ήδη υπάρχουσες δημογραφικές και κοινωνικές ανισότητες. Έτσι, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής ορθολογικότητας στην εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα (απόρροια των επιδράσεων της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ) δεν μπορεί να συμβαδίσει με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου, αλλά και λόγω της αντιφατικότητας της συμπληρωματικότητας των δύο αυτών στόχων. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες τάσεις για την πολιτική ΔΒΜ στην ΕΕ και την Ελλάδα, καθιστούν δυσόιωνες τις προοπτικές για το μέλλον, αναδεικνύοντας την ανάγκη για ένα διαφορετικό μείγμα πολιτικών για την εδραίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης και την κοινωνική αλλαγή.

Από την άλλη πλευρά, παρουσιάστηκαν όλες εκείνες οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις που δρομολογήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες με στόχο κυρίως το άνεργο εργατικό δυναμικό, τους νέους, τις γυναίκες και τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Αν και τονίστηκαν οι αδυναμίες τους (κυρίως γιατί αποβλέπονταν εργαλειακά από τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία), δεν θα μπορούσε να παραβλεφθεί ότι συντέλεσαν σε μεγάλο ή σε μικρό βαθμό στην ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων. Ωστόσο, αυτό που απουσιάζει από την εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ είναι η ισότιμη έμφαση μεταξύ γενικής εκπαίδευσης ενηλίκων και επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Όπως τονίζεται και από τον Olssen (2008, σελ. 44), αποτελεί επιτακτική ανάγκη να περάσουμε από το στάδιο της ΔΒΜ ως πρακτική ποσοτικής βελτίωσης του γνωστικού κεφαλαίου των υποκειμένων στην «ποιοτική» μεταλλαγή του υποκειμένου· με άλλα λόγια, στη χειραφέτησή του.

Πέρα από την ανατροπή της κυρίαρχης εργαλειακής αντίληψης περί ΔΒΜ, θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η ΔΒΜ δεν είναι πανάκεια για όλα τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας και οικονομίας. Το πρόβλημα της ανεργίας ή οι ραγδαίες μεταβολές στην κοινωνική και οικονομική ζωή που υπαγορεύουν τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος για τη ΔΒΜ είναι κοινωνικά ζητήματα και μόνο έτσι μπορούν να μελετηθούν και να αντιμετωπιστούν. Δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν στη βάση της ατομικής ευθύνης και της «τυπικής» ισότητας των ευκαιριών. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Mills (1985, σελ. 19), «όταν όμως, σε ένα έθνος με πενήντα εκατομμύρια ενεργό πληθυσμό τα δεκαπέντε εκατομμύρια είναι άνεργοι, τότε έχουμε να κάνουμε μ' ένα κοινωνικό ζήτημα και δεν μπορούμε να ελπίζουμε πως θα βρούμε τη λύση του εξετάζοντας τις ευκαιρίες που προσφέρονται στο κάθε άτομο ξεχωριστά [...] Η σωστή τοποθέτηση του προβλήματος όσο και η ανάζητηση των δυνατών λύσεων απαιτούν να λάβουμε υπόψη τους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς της κοινωνίας, κι όχι απλώς τις ιδιαίτερες συνθήκες ή τον χαρακτήρα των ξεχωριστών ατόμων». Το ίδιο ακριβώς μπορεί να υποστηριχθεί και για τη ΔΒΜ. Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι μια τέτοια μεταλλαγή προϋποθέτει την ανατροπή της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή και ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ. Κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να συμβεί, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον.

Στην περίπτωση της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ, τα δύο σημαντικά προβλήματα που αναδείχθηκαν στην εν λόγω μελέτη είναι η αναπαραγωγική υιοθέτηση των ευρωπαϊκών πολιτικών για τη ΔΒΜ, δίχως τη συστηματική ανάγνωση των ιδιαιτερότητων που χαρακτηρίζουν το ελληνικό κοινωνικό, πολιτισμικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό συγκείμενο, και η περιορισμένη αποτελεσματικότητα της ΣΕΚ όσον αφορά τη βελτίωση της απασχολησιμότητας του άνεργου εργατικού δυναμικού και τον μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ θα πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη της το σύνολο των ερευνητικών δεδομένων για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα. Τα πορίσματα αυτά θα μπορούσαν να αναδείξουν τα δυνατά και αδύνατα σημεία του συστήματος ΔΒΜ και να συμβάλουν στην υιοθέτηση αποτελεσματικότερων δράσεων και πολιτικών για την αύξηση της

συμμετοχής στη ΔΒΜ, την ανατροπή των εμποδίων πρόσβασης και συμμετοχής και τη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας των δράσεων αυτών.

Να τονιστεί ότι απουσιάζει από την Ελλάδα ένα μακρόπνοο στρατηγικό σχέδιο για τη ΔΒΜ, καθώς κάθε κυβέρνηση φέρνει μαζί της τη δική της ατζέντα ή, καλύτερα, τους δικούς τρόπους για την υιοθέτηση των ευρωπαϊκών προταγμάτων. Είναι ενδιαφέρον ότι παρόμοιες κατάστασεις εντοπίζονται και εντός των ίδιων των κυβερνήσεων, όταν υπάρχουν αλλαγές υπουργών στα Υπουργεία Παιδείας και Απασχόλησης. Μάλιστα, ένα πρόβλημα που χαρακτηρίζει το ελληνικό σύστημα ΔΒΜ είναι η αποσπασματικότητα των δράσεων και των πολιτικών. Ταυτόχρονα, είναι ανάγκη να εμπλακούν όλο και περισσότεροι φορείς και κοινωνικοί εταίροι στη χάραξη και εφαρμογή πολιτικής για τη ΔΒΜ και να γίνει εντονότερος και πιο περιεκτικός ο κοινωνικός διάλογος, καθώς και η δημόσια διαβούλευση.

Τέλος, προτείνεται η ισότιμη έμφαση στη γενική εκπαίδευση ενηλίκων και στην επαγγελματική κατάρτιση, η παροχή περισσότερων και πιο στοχευμένων δωρεάν προγραμμάτων ΔΒΜ που να ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των εκπαιδευομένων, η αύξηση της δημόσιας χρηματοδότησης για τη ΔΒΜ και η μετάβαση από την ισότητα των ευκαιριών στην ισότητα των αποτελεσμάτων.